

Рецензії

ПРО УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО

Соболь В. Українське бароко. Тексти і контексти. – Warszawa, 2015. – 382 с.

Рецензована праця Валентини Соболь, званої у слов'янському світі вченої, яка вже впродовж не одного десятиліття тримає в полі зору бароковий гуманітарний ландшафт України, Польщі й Росії, – це своєрідний попередній підсумок її барокових студій з історії української літератури XVII – XVIII ст.

Читача напевне вразить широка ерудиція дослідниці в обраній царині. Вона не лише вільно оперує працями з кола, звичного всім знавцям цієї доби, а й актуалізує у своїх рефлексіях сучасні праці західноєвропейських літературознавців і культурологів, студії з антропології і, зокрема, культури повсякдення, що набули популярності в польському літературознавстві й глибоко осмислені авторкою.

Два останні аспекти мали б, за задумом авторки, стати визначальними і від початку витворити синтез; і цього, на мій погляд, в окремих розділах В. Соболь досягає. Можна пошкодувати, що окреслений вектор так і не став доміантним. Однак він заявлений, і його продуктивність має пройти серйозну перевірку на більш звуженому об'єкті: у доробку окремих митців або в конкретних творах. Принаймні дослідниця демонструє можливості використання цих популярних наукових концепцій у літературознавчому полі.

Заслуговує на увагу масштабність мислення авторки праці: від конкретних спостережень до великих узагальнень, які стосуються історичного профілю національної культури, чому слугує активне використання компаративного підходу.

Останнім часом історики й культурологи багато говорять про місце й роль бароко в історії української культури, виказано чимало

слухних аргументів. Саме в XVII ст., у добу розвитку бароко в Європі, зароджується етнічна самосвідомість українського народу. Барокові шати стали тими формами, у які вбиралися смаки й уподобання українців. Наступні епохи вже озирались на естетику XVII ст. як таку, що мала виразно самобутній профіль і сформувалась у моменти злету народного духу, загартованого у визвольних змаганнях.

Проблема ця заслуговує на спеціальну студію, і факти свідчать про наявність великого матеріалу для її розгляду. Рецензована праця множить ці факти, що, безперечно, слід зарахувати до її важливих наукових здобутків.

Печать бароко лежить на всій українській культурі. В одні періоди відчутні припливи його виразних рис, а в інші – відпливи. Цілком підставно говорити про декілька фаз розвитку національної культури бароко (необароко). Такими були перша половина XIX ст., чи відродження, перші два й останні десятиліття XX ст. У ті періоди українська література відчувала свою самобутню енергію творення, наслідком якої стала активізація барокових стильових форм, і не лише у сфері художній.

Це залежало зазвичай від “коливання маятника” Дмитра Чижевського чи від “конфігурації хвиль” Юліана Кшижановського, авторів візуальних метафор дихотомічних теорій стилів. Як водиться в академічних розвідках,

В. Соболю відкриває студію постановкою завдань, з'ясовує вибір оптики й викладає історіографію питання.

Головну мету дослідниця вбачає в тому, щоби тримати в полі зору відображення в літературі ментальних особливостей та сфери культури повсякденності. Відчуття ситуації цивілізаційного глухого кута на сучасну пору закономірно генерує інтерес до людської природи в найрізноманітніших вимірах і виявах. Ревізія наших знань про людину стимулює наукові пошуки й у текстах минулого. Рецензована праця перебуває в річизі антропоцентричного інтересу гуманітарного знання до проблем історичної динаміки ментальності, її вияву в культурі повсякдення. Формуючи методологічні засади праці, дослідниця акцентує увагу на інтерпретації пам'яток барокової літератури “з перспектив зображення приватного виміру людського буття”, тлумачить “їх у контексті відображення ментальності та історії людської повсякденності” [7, 7].

Зазначу відразу, що іноді звернення до методології антропологічних студій постають дещо схематичними, і тоді маємо справу з рефлексіями, які породжені традиційними методами, але стилізовані під сьогодення. Водночас, варто сказати, що цей процес “модернізації” зберігає свою продуктивність, бо спонукає до нових практик інтерпретації навіть добре відомих текстів.

Аналізуючи праці з літературознавчої антропології, авторка звертає особливу увагу на ідеї французьких науковців (М. Віноку, Ф. Ар'єса, Ж. Дюбі, Р. Шарт'є), польських (зокрема, це А. Менцвель) та українських (Г. Сивокінь, Н. Яковенко) дослідників.

Рецензована праця містить докладний, найповніший у вітчизняній науці на сучасну пору огляд вивчення літературної культури українського бароко (термін тартуського дослідника І. Чернова). Я надаю перевагу цьому терміну, бо естетика бароко утримує потужний заряд своєрідного художнього й, зокрема, поетикального експериментаторства, самопізнання й верифікації мистецького потенціалу слова в пошуках оптимальної технології впливу на рецепцію споживача.

Ґрунтовність і обшир історіографічної частини праці В. Соболю забезпечені ефективним використанням понад трьохсот джерел різними мовами. Такий обсяг наукової літератури надає її судженням і висновкам особливої довіри. Дослідниця змушує зважено сприймати й весь подальший виклад, бо за цим стоїть чи не все приступне сьогодні знання про феномен українського бароко.

Праця Валентини Соболю має на меті вирішити по-справжньому великі наукові завдання, тому й такий широкий спектр різнорівневих текстів, виходячи зі змісту й настанов яких дослідниця вдається до різних інтерпретаційних методик, часто виявляючи досі не спостережений смисловий потенціал зразків українського бароко. Якщо до цього додати залучення маловивчених творів, які авторка готувала до друку (а це анонімна “Преславна гора Почаївська”, діаріуш Дмитра Туптала, паризький діаріуш Пилипа Орлика й копія цього ж твору польських палеографів), то стане зрозумілою прозора новизна рецензованої студії.

Важливо зазначити, що аналіз творів ураховує європейський контекст, про що заявлено й у заголовку праці, і в першому розділі “Контекстуальний простір українського бароко” та що особливо виразно і природно виявляється в розділах, присвячених перекладу. Прикметно, що добре знані відомості авторка подає свіжо й умотивовано: ідеться про походження терміна, історію й географію поширення барокового стилю в Європі.

Не викликає особливого супротиву й композиційна структура дослідження. Деякі сумніви, правда, полишає розділ, присвячений І. Франку як інтерпретаторові давньої української літератури. У структурі рецензованої праці цей розділ постає як окремішній, бо явища барокової літератури відомий український учений розглядав радше крізь призму не їхнього стилю, а їхньої художньої спроможності, констатуючи, що “більша часть має мінімальну літературну вартість” [9, т. 40, 332]. Та й сама дослідниця визнає, що “Франко не є максимально пильним і детальним, бо ж досить пунктирно накреслює прикмети

тої історичної доби, яка стала об'єктом творчих інспірацій для митців та вчених на цілі століття” [7, 82]. Натрапляємо тут і вибачливе: “Франко говорить, але, на жаль, досить загально чи “проблема джерельної основи козацьких літописів в інтерпретації Франка була ним означена тільки пунктирно, але не опрацьована...” [7, 82]. Більш релевантною до заявленої проблеми могла би бути, наприклад, постать Д. Чижевського, але персональний внесок і його вагомість – тема майбутніх досліджень, такий підхід здатен подати історичний сюжет ідей і відкрити естетичної природи українського бароко.

Навіть твердження авторки про “виразну барокову антитетичність поетичного мислення Івана Франка” [7, 74] відчутно “провисає”, через що не переконує також і поклик на дослідження філософської лірики.

Логічним є розділ про видавничу діяльність братств, які відіграли велику роль у поширенні освіти й культури. З кінця XVI ст. вони розгорнули потужний культурний освітній рух, а той сприяв розвитку книгодрукування, шкільництва, бібліотечної справи. Дослідниця викладає своє бачення історії діяльності цих осередків на теренах України і їхню роль в історії культури сусідніх народів і слов'янського світу: Молдови, Румунії, Сербії, Хорватії, Болгарії, Білорусі, святої гори Афон. Саме в середовищі братств готувалось підґрунтя для каналів культурних зв'язків із європейським світом, потреба в якому буде виростати із загостренням конфесійного протистояння.

Окремий розділ присвячений жанру панегірика. Відомий іще з античності, він, завдячуючи братствам, відроджується й популяризується в барокову добу. В українському бароко панегірик прибрав вузький і водночас актуальний тематичний план: він прославляв книгу, науку, освіту.

В. Соболю акцентує увагу на тому, що панегірик часом містить важливі культурно-історичні деталі, як-от уживання слова “Росія” у відомому панегірику Касіяна Саковича гетьманові Сагайдачному чи тяжіння жанру до великих тем: звитяги, книги, науки,

мудрості, буття роду [7, 119]. Під пером українських авторів жанр панегірика постав у дещо оновленій візії, він змістився в епіцентр культурно-освітнього руху, який визначав вектор національного розвитку, формуючи культ книги й науки – передумови інтелектуального поступу.

Центральне місце у книжці посідає розділ, присвячений бароковій історіографії, яку дослідниця розглядає крізь призму відображення ментальності та історії повсякденності. Позірно розділ має дещо різнорідну проблематику: дискурс церкви в козацьких літописах, аналіз анонімною пам'ятки про чудотворну ікону “Преславна Гора Почаївська”, щоденники бароко (з погляду імагології – і приватного життя), онірика барокових текстів. Однак ця, на перший погляд, тематично строката організація тексту об'єднана виразним пафосом прагматичної антропології.

Авторку цікавлять культурно-історичні характеристики національного письменства. І саме вони сприяють формуванню особливої цілісності книжки, яка, попри певну мозаїчність, об'єднана аналізом національних культурно-історичних параметрів барокового стилю. Подієва історія в такий спосіб отримує важливу інформацію, яку продукують висвітлювані антропологічні тексти. Історія приростає мікроісторіями, що в багатьох випадках видаються переконливішими, приступнішими для розуміння, сприяючи осмисленню динаміки національної самосвідомості, адже це “відкриває перспективу принципової відкритості історії” [1, 8]. Можна сказати, що антропологічна рефлексія об'єднує розмаїті частини дослідження.

Інший важливий кут зору пов'язаний з аналізом релігійної проблематики: у козацьких літописах, на думку авторки, довкола питання віри й церков точаться не дискусії, а битви [7, 129]. Вона розглядає три пам'ятки: преамбулу до конституції Пилипа Орлика, “Дійствія презильної брані” Григорія Граб'янки та Літопис Самійла Величка, які Н. Яковенко вважає за шедеври “літератури канцеляристів” [10, 290].

В. Соболю акцентує увагу на присутності в усіх авторів концепції обґрунтування

належності України, законної отчини козаків, виборній козацькій старшині. У всіх текстах зроблена спроба ствердити козацьке походження сарматської легенди, хазарського, в інших легендах – козарського міфу, “який стає своєрідною підвалиною для розбудови ідеї самостійної України” [7, 132].

Помічає дослідниця велику увагу барокових авторів до православ'я і православної церкви як опори й захисниці козацького люду. Прикметно, що всі згадані автори одностайні в розумінні релігійного характеру війни. Така думка мала виправдати козацькі повстання й ту владу, яка прийшла до керма внаслідок перемоги цих заворушень.

Привертає увагу паралель із давньоруською літературою і, зокрема, “Повістю временних літ” і “Словом про закон і благодать” в аналізі Літопису Величка, у якому образ Хмельницького дослідниця порівнює з біблійним Мойсеєм і Володимиром Хрестителем. В. Соболю вказує на барокову стилістику: “велику метафору”, барокову гру “тексту в тексті”, використання євангельського слова в наративних прийомах так званої усвідомленої рефлексії чи “солілоквиї” [7, 143–147]. На думку авторки, “Рецепція Святого Письма творить особливий параболічно-притчовий історизм, у силовому полі якого перебувають аналізовані твори” [7, 151].

Окремий розділ висвітлює анонімну польськокомуну пам'ятку “Преславна Гора Почаївська”, присвячену чудотворній іконі Матері Божої Почаївської. В. Соболю тут виявила не лише талант інтерпретатора-дослідника й перекладача, подавши українськомуну версію твору, що посприяло його входженню в сучасний читацький і культурний простір. Прискіпливо вивчивши збережені примірники перших видань твору, авторка провела і його детальний текстологічний аналіз.

Певен, що особливий інтерес викличе в читача підрозділ, де в полі зору вченої опиняються щоденники бароко. В. Соболю послуговується терміном егодокумент, що фіксує приватний характер письма, яке творять для себе й про себе. Автобіографічне письмо відбиває нові риси в бутті людини, постаючи новою

формою вияву приватності чи “любові до самотності”: “Самотність починає сприйматись не лише як аскеза, але також і як приємність” [7, 177]. Об'єктом розгляду стають щоденникові твори Дмитра Туптала та Йоасафа Горленка. Від початку дослідниця зауважує, що в українському письменництві виявляється близькість щоденника до історичної літератури, тоді як у польському, за свідченнями Чеслава Гернаса, домінують приватні діаріушеві нотатки.

Інше питання, яке цікавить авторку, – “як глибоко закорінений у народні пласти мислення і почування був давньоукраїнський щоденник?” [7, 173]. В. Соболю твердить, що “хоча й опосередковано, народна творчість таки позначилась на їхньому доробку” [7, 174].

У полі зору авторки й автобіографічні твори XVIII ст. – Пилипа Орлика та Кароля Хаєцького. До постаті Орлика дослідниця зверталася не раз, і нині видавництво “Темпора” готує її переклад та науковий коментар діаріуша гетьмана Орлика, котрий поклав багато сил на створення в Європі антиросійської коаліції.

Перу В. Соболю належить понад 20 статей про П. Орлика, тож розділ книги – це своєрідний підсумок, де є й текстологічні зауваги, і географічна панорама діаріуша, й історія його публікації. Певен, що постать гетьмана Орлика заслуговує на окрему працю з додатками його творів та інших документів із біографії цієї визначної барокової особистості української історії.

Трохи неочікувана тема висвітлена в розділі “Одяг у світлі приватності та літературної імагології”. З погляду дослідниці, саме інформативна місткість одягу дає багатий матеріал для “літературної імагології в її психологічному дискурсі” [7, 220].

Цілу низку перспективних ідей продемонстровано в розділі, присвяченому сну й функції оніричних візій у літературі бароко. Варто, однак, зауважити, що авторка дещо відволікається на “монографічні” рефлексії спадщини Климентія Зиновієва, висвітлюючи питання історії вивчення, перекладу та видруку його

твору. Однак окремі думки про функції мотиву сну – “остерігати, підказувати, карати, передвіщати, додавати певності” [7, 234] – чи про “сакральний” та “магічно-казковий” ракурси дискурсу барокової літератури [7, 236] варті уваги майбутніх дослідників онірики в текстах бароко.

Великий розділ роботи присвячений перекладній літературі бароко. Стан перекладу, характер добору перекладних текстів, структура запитів, яка відбиває читацький інтерес, – це показовий і важливий індикатор вивчення цього сегмента літературної культури часу. Переклад потребує й певного рівня освіти, і наявності читацького загалу і, нарешті, високого рівня перекладацького мистецтва та літературної культури часу. Європейська література доби “після селекції та культурного “присвоєння” – вона потрапляла в тих формах, у яких властиво вже була прийнята через польське посередництво” [7, 243] і надходила в Україну. Слушно й аргументовано авторка вказує на роль духовних центрів василіан, які активно перекладали і друкували кириличні тексти: вийшло понад 4000 видань літературних, а також супровідні їм (требники, акафістники, каноніки та ін.). Їх використовували й в інших краях – на Балканах та на Афоні.

Особлива увага авторки прикута до історії Пересопницького Євангелія та Острозької Біблії – найвищих досягнень у галузі українського перекладу, які відіграли видатну роль у розвитку українського літературного слова.

Перекладачі цього часу зверталися й до творів, які відбивали європейські тенденції гуманізму й раціоналізму, про що понад півстоліття тому писав Володимир Кречотень [5, 191]. Петрарка й Боккаччо, а ще Ф. Бьондо, Сабеліко Крузія, М. Меховіт, М. Кромер, М. Стрийковський фігурують у полемічній літературі.

Цікаві також сторінки, де авторка звертається до теми популярності в барокову епоху “Історії семи мудреців”, повісті індійсько-арабського походження, яка вперше була перекладена польською ще 1540 року. Саме цей текст продукує різні редакції оповіданих історій-притч.

Із Білорусі вони потрапили до Росії, де зберігали популярність навіть у XIX ст. (кількість російських списків – понад сімдесят), хоч, як уважає проф. М. Мурко, російський варіант спирався на переклад не з *Jan'y z Koszyczk*, а на інше польське джерело [3, 451]. Дослідниця аналізує й популярні в Україні сюжети “История о Атыле, короле угарском”, повість про Бову, що стала “народною книгою”, а також переклад сицилійця Гвідо де Колумни “Исторія Троянської війни – *Historia de bello Trojano*”. І в барокову епоху триває життя афористичної літератури й, зокрема, “Пчоли”, яка вперше була перекладена ще на початку XIII ст. Новий переклад з'явився 1599 року. “Пчола” звертається до імен античних авторів: Сократа, Аристотеля, Демокріта, Софокла, Еврипіда, Геродота, Ксенофонта, Плутарха та ін. Ця збірка демонструвала тяжіння бароко до універсалізації змісту, що становить одну з характерних особливостей цього художнього стилю.

Інша стильова риса бароко – дотепність, народна коміка – стала підґрунтям для засвоєння фацецій та фрашок, що були популярні в Європі з ренесансних часів. І тут, на думку дослідниці, вирішальну роль відіграє польське посередництво. Сюжетні схеми цих творів запліднили уяву авторів віршованих новелістичних зразків, які були дуже популярні в Польщі. Вони стали відомі й в Україні аж до Степана Руданського, про що переконливо свідчать польські дослідники [7, 269].

Відомо, що особливої слави на українських теренах зажила байка, зокрема в її езопівському варіанті. Сюжети байок запозичені як із літератури античності, так і з пізніших часів, зокрема з німецького автора Йоахіма Камераріуса та італійського – Людовіко Гвіччардіні. В. Соболь проводить думку про фольклорні впливи на байку і її популярність в ораторській прозі.

Дослідниця звертає увагу на поширення в Україні твору Томи Кемпійського “Наслідкування Христа”, який зберігав популярність упродовж усього XIX ст. Микола Гоголь відчув на собі вплив цього трактату й настійливо рекомендував його друзям і знайомим. Твір зацікавив

багатьох діячів української культури XIX ст. (див.: [8]), про що свідчать три варіанти його перекладу – Івана Вагилевича (1836), Іполіта Володимира Терлецького (1862) (Валентина Соболь указує на 1855 рік), Юліана Насальського (1891).

Побіжно згадані й переклади Григорія Сковороди та Симона Тодорського, які заслуговують, безперечно, на розлогі студії. Декілька важливих зауважень стосуються перекладів творів Боккаччо й Шекспіра, які потрапляють у поле зору українських перекладачів і літераторів у XVII – XVIII ст. Цікаві сторінки присвячено побутуванню на польських і українських теренах новел Боккаччо та збірника легендарних оповідань “Велике дзеркало прикладів”, який активно використовували у проповіді.

Авторка праці акцентує увагу на популярності східних сюжетів – оповідань із “Тисячі й однієї ночі”, а також мандрівних сюжетів із Візантії. Можна пошкодувати, що дослідниця не співвідносить ці тексти з бароковою поетикою, лише іноді лаконічно додає подібний коментар (наприклад, говорячи про тему смерті [7, 289–290] або ж аналізуючи барокову інтерпретацію поеми Торквато Тассо “Звільнений Єрусалим”). В.Соболь і сам твір Торквато Тассо астеує як “найвідомішу з-поміж вершинних творів поезію італійського бароко” [7, 305], що є певним перебільшенням.

Річ у тому, що поема стає відома в Європі в добу бароко й переклади, які робляться в цей час, несуть на собі його відбиток, вони й додають виразних барокових рис твору Тассо. Стилістика бароко, наприклад, відчутна в першому слов’янському перекладі Петра Кохановського (1618). Що ж до “Звільненого Єрусалима”, то дослідники схильні бачити в ньому радше присутність маньєризму як того етапу, що розмежовує класицизм ренесансного типу і бароко: “Ідейна тенденція поеми, як і наслідування античності, веде до класицизму, але

класицизму особливого, забарвленого в маньєристські тони” [4, 159]. Як слушно зауважує Ч. Гернас, твір Тассо сприяв спрямуванню Польщі до раннього бароко [11, 183]. Ще І. Голенищев-Кутузов назвав Тассо (і, як видається, слушно) “останнім поетом минушого (“уходящего”) Відродження”, “чільним представником поезії маньєризму” [2, 152]. Дослідниця подає багато фактів, які актуалізують розгляд літературних і культурних контактів України і Європи і, зокрема, України і Польщі; сучасний стан вивчення проблеми потребує системного підходу до наукового й усебічного осмислення українсько-польських контактів.

В. Соболь уточнила авторство перекладу новели Боккаччо про Танкреда, Гізмонда і Гвіскарда, указавши, що перекладачем був не Анджей Морштин, а Ієронім Ярош Морштин. О. Білецький уважав чомусь автором Анджея Морштина. Серед істориків літератури жодних сумнівів в авторстві не було (див.: [11, 61; 6, 91]). Однак у цьому з’ясуванні вкралася помилка: у дослідженні рік смерті Ієроніма Яроша Морштина чомусь указано – бл. 1623 [7, 307], хоча більшість джерел подають 1645 р. Зазначу й випадок повтору, що стосується інформації про збірник “Пчоли” (див.: [7, 264, 277]).

На загал, попри вказані окремі похибки, рецензована книжка – це, безперечно, подія в історії вивчення українського бароко, стилю, який став важливим ферментом розвитку національного художнього мислення. У різні епохи національного продику України ми спостерігаємо активізацію барокових тенденцій у всіх сферах художнього життя. Тому вивчення бароко й функціонування його форм у різні епохи лишається одною з актуальних історико-літературних проблем.

Рецензована ж книжка – помітний внесок у фундаментальні студії українського бароко й посяде почесне місце в історії його вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вульф К. Антропология: История, культура, философия. – Санкт-Петербург, 2007.
2. Голенищев-Кутузов И. Романские литературы. Статьи и материалы. – Москва, 1975.
3. Гудзий Н. История древнерусской литературы. – Москва, 1966.

4. *История* всемирной литературы: В 9 т. – Москва, 1985. – Т. 3.
5. *Крекотень В.* Перекладна література // Історія української літератури : У 8 т. – Київ, 1967. – Т. 1.
6. *Радишевський Р.* Роль польського посередництва у формуванні барокової літератури // *Українське бароко.* – Харків, 2004.
7. *Соболь В.* Українське бароко. Тексти і контексти. – Warszawa, 2015. – 382 с.
8. *Ушкалов А.* Про “Наслідування Христа” в Україні (ескіз на Різдво) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkiv-nsru.org.ua/archives/3574>
9. *Франко І.* Історія української літератури // *Франко І.* Збір. тв.: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1983. – Т. 40. – С. 7–370.
10. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Київ, 1997.
11. *Hernas Cz.* Barok. – Warszawa, 1976.

Отримано 30 вересня 2017 р.

Павло Михед
м. Київ

